

بررسی کیفری فرآیند پیشگیری از جرم

از دیدگاه اسلام و نظام های کیفری

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۴/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۰/۰۶/۱۸)

آرش علی ین

چکیده

امروزه، ضرورت پیشگیری از جرم بر کسی پوشیده نیست. ضرب المثل معروف پیشگیری، بهتر از درمان است که در میان عامه مردم رواج دارد را می توان دلیلی بر این ادعا دانست. با توجه به این رویکرد، پیشگیری از جرم می تواند ریشه یا علنی برای بسیاری از آسیب های اجتماعی دیگر باشد. ضرورت پیشگیری از جرم، همواره مورد توجه نظام قضایی کشورها، حقوقدانان و جامعه شناسان نیز بوده است به گونه ای که در آثار علمی متعدد به ابعاد مختلف آن پرداخته شده است. علاوه بر این، در حال حاضر، «پیشگیری از جرم» یکی از مفاهیم کلیدی در ادبیات علوم جنایی بوده و جایگاه مهمی در سیاست جنایی دارد. این مفهوم که از دهه هفتاد خورشیدی به ادبیات علوم جنایی ایران راه یافت، به ویژه از بعد بنیان های نظری، در محافل دانشگاهی و حتی مجامع سیاست گذاری و اجرایی موضوعی شناخته شده به شمار می آید. با وجود تاکید های بسیاری که در سیره ائمه معصومین (ع)، عالمان حقوق جزا و جامعه شناسان در زمینه پیشگیری از جرم مشاهده می شود در نظام اسلامی ایران، پیشگیری از جرم تاکنون نتوانسته به خوبی محقق شود. در تایید این ادعا می توان به آمار جرایم ارتكابی در ایران یا به عبارت دیگر، حجم بالای پرونده های کیفری در مراجع قضایی کشورمان استناد نمود. با وجود آنکه قانون اساسی ایران (مانند اصل ۱۵۶ و اصل ۸) به موضوع پیشگیری از جرم، توجه نموده است و در ایران نهادی (مانند معاونت اجتماعی و پیشگیری از جرم قوه قضاییه) نیز در این زمینه ایجاد شده است اما مشکل ناکارآمدی ساز کارهای پیشگیری از جرم در ایران همچنان باقی است.

واژگان کلیدی: نظام کیفری، پیشگیری از جرم، مجرم، جرم شناسی، بزهکاری، جامعه

شناسی اسلامی، کیفر و مجازات

بخش اول: معانی و تعاریف پیشگیری از جرم

عبارت «پیشگیری از جرم»، علاوه بر معانی لغوی، در علوم جنایی نیز تعاریف و معانی اصطلاحی خاص خود را دارد که در این بخش به آن می‌پردازیم.

الف- معنای لغوی و اصطلاحی پیشگیری

برای درک صحیح از پیشگیری از جرم لازم است مفهوم لغوی و اصطلاحی این واژه، تبیین شود.

۱- مفهوم لغوی جرم و پیشگیری

از آنجایی که دانستن مفهوم لغوی جرم و پیشگیری به فهم موضوع کمک خواهد نمود، در این قسمت به توضیح آنها پرداخته خواهد شد.

جرم: اهمیت دانستن مفهوم این کلمه در آن است که تا زمانی که شناخته نشود، نمی‌توان از پیشگیری آن، سخن گفت. به موجب قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲): «هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است جرم محسوب می‌شود.» یکی از حقوقدانان در تعریف جرم، گفته است: «جرم عبارتست از کنش‌های مخالف نظم اجتماعی افراد در جامعه که به موجب قانون برای آن مجازات و اقدامات تامینی و تربیتی تعیین شده است.^۱» آنچه در مباحث پیشگیری از جرم از واژه جرم ارایه می‌شود، معنای موسع آن است که هر نوع رفتار مخالف با هنجارها و معیارهای مورد پذیرش جامعه را در برمی‌گیرد: اعم از اینکه مجازاتی برای آن در قانون لحاظ شده باشد یا نشده باشد. فقهای اسلامی جرم را چنین تعریف کرده‌اند: جرم عبارتست از انجام دادن فعل، یا گفتن قولی که قانون اسلامی آنرا حرام شمرده و بر فعل آن کیفری مقرر داشته است یا ترک فعل یا قول که قانون اسلام آنرا واجب شمرده و بر آن ترک کیفری مقرر داشته است و این از آنجا نشأت گرفته که هرکس از اوامر و

۱ - نوربها، رضا، زمینه حقوق جزای عمومی، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۸، ص ۴۱

نواهی خدای تعالی سرپیچی کند برای او کیفر و مجازاتی معین شده است و آن کیفر یا در دنیا گریبانگیر مجرم می‌شود و در اینصورت بوسیله امام یا نائب او یعنی حاکم شرع و ولی امر و فقیه جامع الشرایط یا قضات منصوب از طرف او به اجراء در می‌آید یا اینکه کیفر در آخرت، مجرم را معذب خواهد داشت و گناهکار در سرای دیگر به سزای عمل زشت و ناهنجار خود خواهد رسید مگر آنکه توبه مجرم مورد پذیرش خدای تعالی قرار گیرد.^۱

پیشگیری: واژه پیشگیری (prevention) در مفهوم متداول آن در معانی «پیش دستی کردن، پیشی گرفتن و به جلوی چیزی شتافتن» و همچنین «آگاه کردن، خبر چیزی را دادن و هشدار دادن» است. اما در جرم‌شناسی پیشگیرانه، پیشگیری در معنی اول آن مورد استفاده واقع می‌شود، یعنی با کاربرد فنون مختلف به منظور جلوگیری از وقوع بزهکاری، به جلوی جرم رفتن و پیشی گرفتن از بزهکاری است. همچنین، مخاطب قرارداد جمعیت یا بعضی از اشخاص که به علت عدم رعایت بعضی از اقدامات حمایتی در معرض خطر هستند، از مصادیق آگهی دادن است.^۲

۲- مفهوم اصطلاحی پیشگیری از جرم

در استنباط مفهوم پیشگیری و مصداق‌های آن دو جهت گیری کلی دیده می‌شود. برخی از جرم‌شناسان مفهوم موسعی برای تدابیر پیشگیرانه قایل شده و گروهی دیگر پیشگیری را در مفهومی محدود و مضیق بکار می‌برند. اینک هر یک از این دو تعبیر را بطور مختصر توضیح می‌دهیم:

۱ - فیض، علیرضا، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام (ج ۱)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰، ص ۳۰۲

۲ - اکبری، لایلا، بررسی شیوه‌های پیشگیری از بزهکاری کودکان و نوجوانان در قواعد و اسناد بین‌المللی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق دانشگاه تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۴

مفهوم موسع پیشگیری: با توجه به مفهوم موسع، انجام هر اقدامی که علیه جرم بوده و آن را کاهش دهد، پیشگیری محسوب می‌شود. بر اساس این برداشت انواع تدابیر کیفری و غیر کیفری چه مربوط به قبل و چه مربوط به بعد از وقوع جرم، پیشگیری محسوب می‌شوند؛ از این رو، در این تعبیر، حتی تعقیب و دستگیری بزهکاران، اعمال مجازات یا تعلیق اجرای آن، الزام آنان به جبران خسارت مجنی علیه و فردی کردن مجازات توسط قاضی نیز پیشگیری به شمار می‌آیند.^۱ لازم به ذکر است این نوع نگرش، ابتدا در اندیشه سیاست جنایی جرم‌شناس معروف، «انریکو فری» پدیدار شد که به آزادی اراده در ارتکاب عمل جنایی اعتقاد نداشت و بر این باور بود که عوامل مختلف فردی و اجتماعی در این زمینه، نقش تعیین کننده دارد. فری از این بحث، دو نتیجه می‌گرفت: نخست آنکه، تدابیر دفاع فردی که بر مبنای پیشگیری از تکرار و نه بر سزادهی استوار است، باید جایگزین کیفرهای کلاسیک شود؛ دوم آنکه، پیشگیری عمومی را باید در تدابیر دفاع جمعی، جایگزین‌های کیفر یا هم عرض‌های کیفر که در جهت حذف یا کاهش عوامل اجتماعی بزهکاری طراحی شده است جستجو کرد و نه از طریق تهدید کیفر فاقد ارزش ارعابی؛ بنابراین، مفهوم مورد نظر وی، یک مفهوم فراگیر و تمامیت‌خواه بوده است که نه تنها جایگزین‌های کیفر، بلکه تدابیر فردی از تکرار را نیز در بر می‌گرفت.^۲

مفهوم مضیق پیشگیری: در این مفهوم پیشگیری عبارتست از شیوه‌های غیر قهرآمیز که دولت جهت مهار بزهکاری، از طریق حذف یا محدودسازی عوامل جرم‌زا و نیز از طریق مدیریت مناسب عوامل محیط فیزیکی و اجتماعی که فرصت‌های مناسب ارتکاب جرم را فراهم می‌کند، بکار می‌گیرد. در این رویکرد، فقط تدابیر قبل از ارتکاب جرم، مورد توجه است. البته مفهوم محدود و مضیق پیشگیری لزوماً جنبه نظری ندارد. شورای اروپا در یکی از

۱ - برای مشاهده بحث تفصیلی در این زمینه ر.ک: «رویکردهای موسع و مضیق پیشگیری و آثار آن»، شهرام ابراهیمی،

فصلنامه آموزه‌های حقوق، ش ۱۲، تابستان ۱۳۸۸، صص ۳۷-۵۲

۲ - ابراهیمی، شهرام، «رویکردهای موسع و مضیق پیشگیری و آثار آن»، آموزه‌های حقوقی، ش ۱۲، تابستان ۱۳۸۸، صص

توصیه‌نامه‌های خود به کشورهای عضو، پیشگیری کیفری را از محدوده پیشگیری، خارج ساخته است. بر این اساس، پیشگیری از طریق تهدید کیفر یا ارباب عمومی یا بازدارندگی، از دایره مفهوم پیشگیری در جرم‌شناسی پیشگیرانه، خارج شده و به پیشگیری به معنای موسع، مربوط می‌شود.^۱ با توجه به آنچه بیان شد می‌توان گفت: از نقطه نظر علمی، پیشگیری اگر در مفهوم موسع کلمه به کار برده شود طیف وسیعی از اقدامات کیفری و غیر کیفری را در جهت خنثی کردن عوامل ارتکاب جرم و کاهش بزهکاری در بر می‌گیرد؛ اما اگر در مفهوم مضیق کلمه به کار برده شود فقط تدابیر غیر کیفری را در بر می‌گیرد.

ب- پیشگیری از جرم از منظر نظام‌های کیفری نوین و اسلام

امروزه موضوع پیشگیری از جرم در بیشتر نظام‌های کیفری جدید، پیش‌بینی شده است که البته رویکردهای آنها نسبت به این موضوع ممکن است متفاوت باشد. در نظام حقوقی اسلام نیز پیشگیری دارای مفهوم و اهداف خاصی است که توجه به آن ضرورت دارد.

۱- پیشگیری از جرم از منظر نظام‌های کیفری نوین

امروزه نظام‌های کیفری پیشرفته جهان، با توجه به یافته‌های دانش جرم‌شناسی، ساز کارهایی را برای پیشگیری از جرم، پیش‌بینی نموده‌اند که دانستن مفهوم پیشگیری از جرم در علم جرم‌شناسی و نیز رویکرد سیاست جنایی نسبت به این موضوع، حایز اهمیت بوده و به فهم بهتر موضوع این مقاله کمک خواهد نمود.

۱-۱- مفهوم پیشگیری در جرم‌شناسی: پیشگیری در جرم‌شناسی، جلوگیری از بزهکاری با شیوه‌های گوناگونی که بیرون از نظام کیفری به کار می‌روند، می‌باشد؛ بنابراین، نقطه ثقل پیشگیری در جرم‌شناسی، تدابیر کنشی است. این تدابیر پیشگیرانه که به‌طور جدی نخستین بار از سوی «انریکو فری» مطرح شد، از اقدام‌های پیشگیرانه واکنشی جدا می‌شود. فری با بینشی

میان‌رو و خوش‌بینانه یک رشته تدابیر دفاع اجتماعی را که هم‌زمان بتواند دربرگیرنده‌ی فرد بزه‌کار و محیط اجتماعی باشد، پیشنهاد کرد. به عقیده وی در باور فردی «محیط اجتماعی باید به گونه‌ای سازمان داده شود که پیشگیری از وقوع جرم در آن محفوظ باشد».^۱ مفهوم جرم‌شناسانه‌ی پیشگیری که در اندیشه نامورانی چون فری بارور شده بود، در میان اندیشمندان امروزی نیز بازتاب داشته است. ریموند گسن، جرم‌شناس فرانسوی، پیشگیری را مجموعه اقدام‌هایی، جز تدابیر کیفری، می‌داند که هدف غایی آن محدود کردن گستره‌ی جرایم، ناممکن ساختن، دشوار کردن یا کاستن امکان وقوع جرم باشد. وی برای تشخیص اقدامات پیشگیرانه چهار معیار در نظر می‌گیرد که عبارتند از: ۱-۱ اقدامی پیشگیرنده تلقی می‌شود که هدف اصلی آن اقدام مؤثر علیه عوامل یا فرایندهایی است که در بروز بزه‌کاری و انحراف، نقش تعیین‌کننده دارند.

۱-۲ اقدام‌های پیشگیرانه، جمعی هستند یعنی مخاطب آنها کل جامعه یا بخش و گروه معینی از جامعه هستند.

۱-۳ اقدام‌هایی پیشگیرانه خوانده می‌شوند که قبل از ارتکاب اعمال بزه‌کارانه یا کجروانه اعمال شوند و نه بعد از ارتکاب آنها.

۱-۴ اقداماتی پیشگیرانه تلقی می‌شوند که قهرآمیز و سرکوبگر نباشند.^۲

بدین ترتیب، با توجه به آنچه درباره‌ی پیشگیری در جرم‌شناسی گفته شد، مولفه‌های این مفهوم عبارتند از: نخست، اقدام پیشگیرانه تدبیری است که قهرآمیز یا سرکوبگر نباشد؛ بنابراین،

۱ - رایجیان اصلی، مهرداد، «رهیافتی نو به بنیان‌های نظری پیشگیری از جرم»، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۴۸، ۱۳۸۳، صص ۱۲۵-۱۲۶

۲ - برگرفته از: مباحثی در علوم جنایی، تقریرات نجفی ابرندآبادی، علی‌حسین، پیشگیری از جرم، به کوشش مهرداد رایجیان اصلی و شهرام ابراهیمی، تهران، ۱۳۸۲، ص ۷

ضمانت اجراهای کیفری - چه با هدف سزادهی یا اصلاح و بازپروری و غیره - از گستره‌ی مفهوم جرم‌شناسانه‌ی پیشگیری بیرون می‌مانند.

دوم، اقدام پیشگیرانه، تدبیری است که به‌طور مستقیم به پیشگیری اختصاص یافته باشد؛ در نتیجه، اثر نهادهایی چون «آموزش و پرورش» را تنها به‌طور نامستقیم و در کنار دیگر تدابیر و ابزارها می‌توان پیشگیرنده به‌شمار آورد.

سوم، اقدام پیشگیرانه اگر به ریشه‌کنی جرایم نینجامد، باید از شمار آن بکاهد. به دیگر سخن، پیشگیری از جرم در بردارنده‌ی تدابیری است که بر «فرایند گذار اندیشه‌ی مجرمانه به فعل» تأثیر بگذارد. جرم‌انگاری رفتارهایی چون حمل اسلحه یا ضرب و جرح (برای پیشگیری از قتل) یا ولگردی و تکدی (برای پیشگیری از سرقت) نیز بر همین پایه انجام می‌شود.

چهارم، اقدام پیشگیرانه نه تنها از راه «فرایند گذار اندیشه به عمل» بر فرد تأثیر می‌گذارد، بلکه بر موقعیت‌ها یا شرایط محیطی نیز موثر است. این مولفه می‌رساند که پیشگیری باید هم‌زمان در بردارنده‌ی فرد و محیط پیرامون او باشد.^۱

بخش دوم: اصول و مبانی پیشگیری از جرم

پیشگیری از وقوع جرم به عقیده حقوقدانان و جرم‌شناسان، دارای اصول و قواعدی است که باید همواره در اجرای برنامه‌های پیشگیرانه مورد توجه قرار گیرد، این امر مهم در جوامع مختلف با توجه به فرهنگ‌ها و نیازهای متنوع می‌تواند متفاوت باشد. این اصول که از آن با عنوان اصول پیشگیری از جرم، یاد می‌شود در پیشگیری تمام جرایم باید لحاظ شود.

بند اول: اصول پیشگیری از جرم در فقه شیعه

در نظام اجتماعی اسلام همواره پیشگیری از وقوع جرم، مقدم بر اصلاح بوده و بر این اساس دارای مبنای عقلایی است. بنابراین این امر مورد قبول همگان بوده و آنچه مورد اهتمام است اینکه تحقق پیشگیری از جرم، امری نیست که به سهولت امکان پذیر باشد؛ بلکه دارای اصول و ضوابط ضروری می باشد. بر این اساس، اصول پیشگیری از جرم در اسلام عبارتند از:

الف - اصل مشروعیت روش ها

در جامعه اسلامی، قوانین الهی و ارزش های دینی، محک و معیاری بسیار مهم برای تجویز یا عدم تجویز روش های پیشگیرانه به شمار می آیند. امام علی (ع) در این زمینه می فرماید: «مردم برای اصلاح دنیا چیزی از دین را ترک نمی گویند، جز آنکه خدا آنان را به چیزی زیان بارتر دچار خواهد ساخت.» با توجه به این سخن امام، این نکته به خوبی روشن می شود که رویکردها، برنامه ها و روش های پیشگیری از جرم که با هدف اصلاح امور دنیوی مردم انجام می شود اگر با قواعد دینی مغایر باشد، موجب بدبختی آنان می شود؛ از این رو، نمی توان برای جلوگیری از بزهکاری به اتخاذ تدابیر نامناسب و تصویب قوانین غیر عادلانه (هر چند موقتی) روی آورد.^۱ همچنین، صیانت از آرمان های جامعه و حفاظت از کیان آن هرگز نباید دستاویزی برای پایمال شدن حقوق و آزادی های مشروع افراد باشد؛ به همین جهت باید بیشترین حد احتیاط را در حفظ حقوق افراد به کار بست و اصول عدالت و حقوق بشر، یعنی کرامت شخصی انسان، آزادی رفت و آمد افراد و خلوت خانوادگی و زندگی خصوصی آنان را محترم شمرد. سخنان امام علی (ع) نیز چنین نشان می دهد که قاعده ی نخستین در اقدام های پیشگیرانه این است که باید بنا بر حفظ حقوق افراد باشد، ایشان در حکومت خویش، این مهم را برای مسلمان و غیرمسلمان رعایت و بدان گوشزد می کردند؛ از این رو، برای پرهیز از پیامد منفی پیشگیری (بوژه پیشگیری وضعی)، یعنی محدود شدن حقوق و آزادی های فردی،

۱ - خسروشاهی، قدرت اله و همکاران، پیشگیری از جرم در پرتو آموزه های دینی، ماهنامه مهندسی فرهنگی، ش ۵۷ و ۵۸،

ضروری است میزان خطرناکی مجرم و عوامل آن، بررسی شود. میزان خطرناکی مجرم یا ظرفیت جنایی او به عوامل مختلفی بستگی دارد.^۱

ب- لزوم توجه به نقش دین در پیشگیری

یکی از مهم‌ترین علل ناکارآمدی نظریه‌های پیشگیری از جرم را می‌توان بی‌توجهی به دین و نادیده انگاشتن آموزه‌های دینی دانست. یکی از عواملی که افراد را از بزهکاری باز می‌دارد، رعایت تعالیم مذهبی و داشتن رابطه قوی با خداوند است؛ به‌عنوان مثال در ماه‌های محرم و رمضان که مسایل عبادی بیشتر مورد توجه است آمار برخی از جرایم نیز کمتر است. در اندیشه‌های امام علی (ع) فلسفه بعثت پیامبران، چیزی جز رهایی انسان‌ها از انحراف‌ها و گمراهی‌ها نبوده است. در اوج فوران و رواج جرایم و مصیبت‌ها، انبیای الهی با ارایه آموزه‌های دینی به کمک بشر برخاستند و او را به وادی رستگاری رهنمون کردند. محتوای دین، آموزه‌های آن، اموری است که اگر به طور صحیح بیان شود و به درستی برای مردم در جامعه تحقق یابد، آن جامعه را به میزان زیادی از ناهنجاری‌ها و انحراف‌ها پاک خواهد نمود.^۲

ج- پیشگیری از جرم، وظیفه‌ای همگانی

پیشگیری از جرم را نباید فقط وظیفه حکومت دانست، بلکه باید آن را وظیفه‌ای همگانی دانست. مروی بر سخنان امام علی (ع) این نکته را روشن می‌کند که ایشان، پیشگیری از جرم را وظیفه همگانی دانسته که نه تنها حکومت، بلکه همه افراد جامعه (حتی مجرمان بالقوه)، نسبت به آن مسوولیت دارند. در خصوص وظیفه جامعه در پیشگیری از جرم می‌توان به توصیه‌های آن امام در مورد امر به معروف و نهی از منکر اشاره نمود که می‌فرمایند: «امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنید که بدان شما بر شما مسلط می‌شوند.» امر به معروف و نهی از منکر از مهمترین برنامه‌ها و تدابیری است که اسلام برای مشارکت مردم در پیشگیری از

۱ - میرخلیلی، پیشین، ص ۶۲

۲ - خسروشاهی، قدرت‌اله و همکاران، پیشین، ص ۱۱

جرم تدارک دیده است.^۱ از این رو، پیشگیری از جرم، تنها وظیفه‌ی دولت‌ها نیست و باید از بدنه‌ی اجتماع در سیاست جنایی استفاده کرد. البته لازم است، این مشارکت همچنان باید تحت نظر دولت انجام گیرد تا به حقوق فردی و خصوصی و نیز کرامت و شان انسان‌ها کمترین خدشه‌ای وارد نیاید.

بند دوم: مبانی پیشگیری از جرم

پیشگیری از جرم با هر شیوه‌ای که باشد، بر مبانی فکری خاصی استوار است. بنابراین، مبانی نظری هر یک از پیشگیری‌ها با توجه به مکاتب مختلف، متفاوت می‌باشد.

۱- مبانی نظری پیشگیری کیفری

پیشگیری کیفری که سیاست حزب محافظه کار در انگلستان بود طرفدار رویکرد کیفری برای مبارزه با جرم؛ یعنی اعمال شدید قانون و مجازات توسط دستگاه‌های ذیربط و اجرایی است. چنین رویکردی به همین دلیل در آثار جرم‌شناختی و کیفرشناختی به سیاست یا نظریه محافظه-کارانه یا محافظه کاری، شناخته شده است. مبانی نظری این دیدگاه، اصرار بر تایید بازدارندگی مقررات کیفری و روش‌های رسمی یا قانونی برخورد با جرم یعنی اعمال مجازات و اقدامات موثرتر برای دستگیری مرتکبان، شامل تقویت پلیس و دستگاه قضایی است. این دیدگاه از عصر روشنگری تاکنون دیدگاه غالب بر نظام قضایی بوده است. تنها تفاوت دیدگاه جدید، مربوط به تاثیر مجازات با دیدگاه‌های قدیمی‌تر آن که در تفکرات شخصیت‌هایی همچون بکاریا، بنتام و امثال آنها قابل مشاهده است، اختلاف در ابزارها و کیفیت کاربرد آنها برای تامین هدف مزبور است. جیمز کیو ویلسون، یکی از نظریه پردازان معاصر آمریکایی و طرفدار همین تفکر، مبانی آن را در یک جمله کوتاه، چنین خلاصه می‌کند: به همان اندازه که احتمال اعمال ضمانات اجرای کیفری بیشتر شود، جرم شیوع کمتری خواهد داشت. مشخصات بارز این رویکرد، یکی این است که بر اساس آن، هر جرمی با هر مرتکبی، به یک شیوه واحد قابل

پیشگیری است در حالی که امروزه بیشتر صاحب نظران حوزه پیشگیری از جرم، بر این باورند که پیشگیری از هر جرمی، روش های خاص خود را می طلبد. یکی دیگر از ایرادات وارد بر این طرز تفکر آن است که مدار و نقطه ثقل پیشگیری در آن، برخورد با مرتکب است و نقش غیرمرتکب اعم از بزه دیده و اجتماع در آن نادیده گرفته شده است.^۱

۲- مبانی نظری پیشگیری اجتماعی

پیشگیری اجتماعی را بر اساس چند نظریه علمی می توان توجیه نمود که از جمله آنها نظریه پوزیتیویستی، فرایند اجتماعی و برجسب زنی است.

۲-۱- نظریه پوزیتیویستی: پیشگیری اجتماعی از طریق اعمال اصلاحات فردی و اجتماعی است که زیربنای اصلی و اساسی رویکرد پیشگیری اجتماعی محسوب می شوند. پیروان این نظریه که به پوزیتیویست یا تحقیقی (تحصیلی یا اثباتی)، معروف هستند، بر این عقیده اند که از طریق شناخت علل ارتکاب جرم (اعم از فردی و اجتماعی) و برطرف ساختن آنها با انجام اصلاحات فردی و اجتماعی، مثل درمان بیماری ها و نارسایی های (ناهنجاری های) جسمی و روحی مرتکبان، بالا بردن ارزش های اجتماعی و ثبات و وابستگی آنها، تقویت نهادهای اجتماعی مثل خانواده و مدرسه، توسعه و تعالی فرصت های اقتصادی، تحصیلی و تفریحی، مسکن و امثال اینها می توان از ایجاد تمایلات مجرمانه در افراد جلوگیری کرد و نهایتاً آنها را از غرق شدن یا کشیده شدن به سوی شیوه های مجرمانه زندگی، نجات داد. این طرز تفکر که مدعی مبارزه با علت و خشکاندن ریشه جرم است، به رغم وجود زاویه دید کاملاً متفاوت به جرم و مجرمیت، همه جرایم را معلول یک سری عوامل شناخته شده می داند و بنابراین، مثل رویکرد نخست، همه انواع جرایم را با یک روش، قابل پیشگیری فرض می کند، هرچند شیوه ها و ابزارهای آن تاحدی متفاوت است. در این دیدگاه، همانند نوع اول، سنگ زیرین سیاست جنایی کیفری در

پیشگیری از جرایم، مرتکب است و اوست که موضوع همه تحقیقات، آزمایشات و سیاست-های پیشنهادی برای پیشگیری از وقوع جرم است.^۱

۲-۲- نظریه فرایند اجتماعی: بر اساس نظریه فرایند اجتماعی، بزهکاری نتیجه جامعه‌پذیری نامناسب است که منجر به تضاد با نهادهای اجتماعی می‌شود و سرانجام به اشکال منحرفانه رفتار می‌انجامد. نقطه شروع این فرآیند، یادگیری ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارها از خلال تماس مستقیم با دیگران است و با روابط ضعیف جوانان با نهادهای عمده مهارکننده انحراف، شامل خانواده، مدارس و همسالان، ارتباط دارد. کودکانی که با دعوا و مشاجره مواجه می‌شوند یا در یک مدرسه نامناسب تحصیل می‌کنند و با هم سن و سالان ناب‌هنگار خود در ارتباطند، در معرض جرم قرار می‌گیرند؛ در نتیجه، طبق نظریه فرایند اجتماعی می‌توان با تقویت روابط موجود بین جوانان و نهادهای عمده مسوول جامعه‌پذیری آنان از بزهکاری پیشگیری نمود.^۲

۲-۳- نظریه برچسب‌زنی: نظریه‌های واکنش اجتماعی، رفتار بزهکارانه را پیامد نفوذ و سلطه اعضای قدرتمند جامعه بر جوانان محروم تلقی می‌کنند. یکی از شاخه‌های نظریه واکنش اجتماعی، نظریه برچسب‌زنی است که رفتارهای منحرفانه را محصول برچسب‌های منحرفانه‌ای می‌داند که جامعه به ضعیف‌ترین شهروندان خود تحمیل می‌نماید. برچسب‌های منحرفانه موجب رانده شدن افراد از روند اصلی جامعه می‌گردد که در نتیجه موجب می‌شود فرد برای بقاء به ارتکاب اعمال غیر قانونی خود در آینده ادامه دهند؛ از این رو، با محدود کردن میزان تماس جوانان با نظام دادرسی و محدود ساختن بازداشت آنان، می‌توان از بدنامی آنها و در نهایت از وقوع جرم توسط آنان، پیشگیری نمود.^۳

۳- مبانی نظری پیشگیری وضعی

۱- همان، ص ۲۸۰

۲- ر.ک: معظمی، شهاب، پیشین، صص ۹۱-۹۵

۳- همان، ص ۹۱-۹۵

در این دیدگاه، کنترل و ابتکار جای مجازات و انفعال را می‌گیرد و با اتخاذ اقدامات متعدد و مناسب با هر هدفی که ممکن است آماج جرم قرار گیرد، سعی در پیشگیری از تجاوز به آن می‌شود. بر خلاف تصور جاری در دیدگاه دوم که مرتکبین دارای نوعی اجبار هستند و وقوع جرم از سوی آنها اجتناب ناپذیر بوده و به همین دلیل قابل پیشگیری جز از طریق انهدام عامل موجب آن نیست، در رویکرد وضعی به پیشگیری، جرم قابل پیش‌بینی بوده و صرف نظر از این که مرتکب تحت تأثیر چه عامل بوده، از طریق کاهش فرصت‌های ارتکاب و آماج‌های آن، با اعمال روش‌های فیزیکی (مادی) یا تغییر و کنترل موقعیت‌های مناسب برای ارتکاب جرم می‌توان وقوع آن را ممتنع و خنثی ساخت. بدین طریق از ورود به وادی پیچیده سلسله عوامل متعدد انسانی و اجتماعی جرم و تحلیل و برخورد با آنها احتراز می‌گردد، هر چند شناسایی آنها در پیش‌بینی محل، زمان و نحوه ارتکاب جرم می‌تواند تأثیر به‌سزایی داشته باشد. اساسی‌ترین اصول این نظریه «فرصت، هدف، ریسک و تلاش» تشکیل می‌دهد، یعنی فرصت ارتکاب جرم تابعی است از یک هدف، خطر، تلاش و سود. هنگامی که خطر ارتکاب جرم از منافع حاصل از آن بیشتر باشد جرم تقلیل می‌یابد. دانشمندانی که پیرو این نظریه هستند معتقد به ایجاد تغییرات در محیط فیزیکی و اجتماعی، براساس چهار اصل پیشگیری از جرم که عبارتند از: کنترل دسترسی، مراقبت، حمایت از اقدامات ایمنی و تقلیل انگیزه‌ها جهت کاهش ارتکاب جرایم می‌باشند.^۱

بخش سوم: سیاست کیفری اسلام و امام علی (ع) در برخورد با بزهکاری عامه مردم

در یک نگاه کلی سیاست جنایی امام علی (ع) در برخورد با بزهکاری عامه مردم را می‌توان دارای دو رویکرد دانست؛ یکی رویکردی که جنبه تبهی و کیفردهی در آن غالب است که با

۱ - پرویزی، رضا، پیشگیری وضعی و نقش آن در پیشگیری از قتل، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق جزا و جرم- شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۸۱، ص ۲۷

اجرای مجازات عینیت می‌یابد و دیگری رویکرد اصلاحی صرف که دارای شیوه‌های متعددی است.

بند اول: رویکردهای تنبیهی

تجربه نظام‌های حقوقی نشان می‌دهد آن‌گاه که شیوه‌های غیرکیفری از حفظ ارزش‌ها ناتوان هستند از قوی‌ترین ابزار یعنی کیفر استمداد می‌شود؛ بدین معنا که قوانین کیفری وضع می‌گردند و مرتکبان اعمال مجرمانه مجازات می‌شوند تا از بزهکاری‌های آتی مجرم متحمل کیفر و سایر افراد جامعه جلوگیری به عمل آید. این قاعده در سیاست جنایی امام علی (ع) نیز قابل مشاهده است. نگاه به کتاب‌های منعکس‌کننده سیره ایشان نشان از برخورد ایشان با بزهکاری عامه مردم از طریق مجازات مجرمان دارد که بی‌شک علاوه بر اجرای حکم الهی، به جنبه پیشگیرانه مجازات‌ها نیز نظر داشته‌اند. به عقیده بسیاری از حقوقدانان اجرای مجازات برای آنکه از جنبه پیشگیرانه برخوردار باشد یا به تعبیر دیگر، پیشگیری کیفری را به نحو بهتری تامین نماید، باید دارای ویژگی‌هایی چون شدت، قطعیت و علنی کردن باشد. در مجازات‌های آن امام نیز این موارد قابل مشاهده است.

الف - قطعیت مجازات‌ها

به زعم برخی از جرم‌شناسان و حقوقدانان این قطعیت مجازات است که به آن خصیصه بازدارندگی می‌بخشد. با توجه به اینکه این موضوع از اندیشه‌ها و سیره امام علی (ع) نیز قابل استنتاج است به توضیح آن می‌پردازیم.

۱- قطعیت مجازات‌ها از منظر جرم‌شناسان

از لحاظ تاریخی، نخستین اندیشه‌های مخالف با مجازات‌های شدید و لزوم قطعیت یافتن کیفرها را باید در آثار منتسکیو جستجو کرد. منتسکیو معتقد است که قضات باید در امر قضاوت سعی کنند با قاطعیت بخشیدن بیشتر به مجازات‌ها و حذف مجازات‌های خشن و

استفاده از مجازات‌های ملایم از ارتکاب جرایم توسط مجرمان بالقوه جلوگیری به عمل آورند.^۱ برخی از جرم‌شناسان بر این باورند که آنچه ضامن نقش پیشگیرانه‌ی کیفرهاست، همانا حتمیت و قطعیت یا به عبارتی اطمینان جامعه از اجرای مجازات‌هاست؛ یعنی باور به این مطلب که احساس ترس از ارتکاب جرم را می‌توان با حتمی جلوه دادن مجازات، بیش از برپا کردن نمایش‌های مخوف ولی زودگذر در اذهان مردم برانگیخت.^۲ به طوری که بکار یا با پیروی از اندیشه مونتسکیو در روح القوانين می‌نویسد: «این شدت کیفر نیست که از جرم پیشگیری می‌کند، بلکه حتمی و قطعی بودن مجازات است که می‌تواند از جرم‌های آینده جلوگیری کند» و در همین رهگذر وی به مخالفت جدی با نهاد عفو پرداخته و الغای آن را عاملی بس تأثیرگذار در رنج‌آور ساختن مجازات می‌داند، در همین راستا بتنام نیز با گسترش دیالکتیک «امنیت - حتمیت» پیشگیری از جرایم را در گروی افزایش درجه حتمی بودن مجازات‌ها دانسته است.^۳

۲- قطعیت مجازات‌ها از منظر امام علی (ع)

سیره‌ای حضرت علی (ع) بیانگر آن است که برخورد ایشان با متخلفان و منحرفان، قاطعانه و شدید بوده است؛ به‌عنوان مثال، آن امام در همان اوایل خلافت خود تأکید نمودند که در استفاده و بهره‌برداری از بیت‌المال، به هیچ کس امتیاز مخصوص نخواهند داد و آنان که از طریق غصب اموال عمومی، ملک، آب، اسب‌های عالی و کنیزگان زیبا فراهم آورده‌اند، بدانند که علی تمام آنها را مصادره خواهد نمود و به بیت‌المال باز خواهد گرداند. موضوع مذکور در در خطبه ۱۵ نهج البلاغه به صراحت آمده است: هر ثروت و زمینی از اموال خداوند به هدیه داده شده باشد، به بیت‌المال باز می‌گردد، حتی اگر این ثروت‌ها مهریه زنان شده باشد یا در شهرها توزیع شده باشد، به جایگاهش باز می‌گردانم، چرا که برای عدالت گشایشی است و هر

۱ - میرزایی مقدم، مرتضی، پیشین، ص ۱۷۶

۲ - اردبیلی، محمدعلی، پیشین، ص ۳۹

۳ - پرادل، ژان، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ترجمه: علی حسین نجفی ابرندآبادی، تهران، سمت، ۱۳۸۱، ص ۶۲

آن کس که عدالت برایش تنگ باشد، ستم بر او تنگ تر خواهد بود.^۱ حضرت در دوران خلفای پیشین در مواردی که علنا مخالفت با حکم خدا را مشاهده می کرد و به خصوص در مواردی که حاکمان با استفاده از قدرت خود می کوشیدند حدود الهی را بر برخی از نزدیکان خود جاری نسازند، با قاطعیت وارد میدان می شد و از حکم خدا دفاع می کرد؛ به عنوان مثال، در جریان شرابخواری ولید بن عقبه، استاندار عثمان در کوفه، که شرابخواری او برای خلیفه ثابت شده بود، آن حضرت وقتی دید دیگران جرأت اجرای حد را ندارند، شخصا اجرای حد را برعهده گرفت. در تاریخ آمده است که کسی جرأت نداشت بر پشت ولید تازیانه ای فرود آورد، علی بن ابی طالب چون اوضاع و احوال را چنین دید، خود تازیانه ای در دست گرفت و بر ولید وارد شد. ولید علی بن ابی طالب (ع) را به خدا سوگند داد و خویشاوندی خود را با او به یادش آورد. علی (ع) گفت: «ساکت باش! همانا سبب هلاکت بنی اسرائیل آن بود که حدود الهی را تعطیل کردند... بگذارید قریش مرا جلاد خود بخواند!» علی بن حسین مسعودی در کتاب «مروج الذهب» در این خصوص چنین می نویسد: علی (ع) او را گرفت و برای حد شرعی تازیانه بر پشتش فرود آورد. عثمان، خلیفه وقت، بر علی (ع) اعتراض نمود و گفت: «تو حق چنین رفتاری را با او نداشتی!» علی (ع) در پاسخ فرمود: «حق دارم و بدتر از این هم سزاوار کسی است که فسق ورزد، و از چنگال عدالت و اجرای قانون بگریزد.»^۲ با آنکه امام، هنگام جاری کردن حد بر ولید بن عقبه، قدرت حکومتی در اختیار نداشت اما با نفوذ و موقعیتی که داشت حکم الهی را جاری ساخت که این خود بیانگر قاطعیت آن حضرت در اجرای احکام الهی است. باید افزود که قاطعیت در اجرای مجازات تا حد زیادی به اهمیت اجرای عدالت، در اندیشه امام علی (ع) باز می گردد. نگاهی به گفتارهای آن امام این موضوع را متبادر به ذهن می سازد که عدالت، بنیاد و قوام جامعه سالم است که بسیاری از زمینه های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی انحراف ها و جرایم را از میان می برد؛ افزون بر آن، هنگام بروز کجی و انحراف در جامعه می کوشد تا با بهترین شیوه ممکن، حالت اعتدال را به جامعه بازگرداند؛ به گونه ای که

۱ - نهج البلاغه، خطبه ۲۳

۲ - ر.ک: مروج الذهب (ج ۲)، مسعودی، علی بن حسین، قم، مؤسسه دارالهجرة، ۱۴۰۴ ق.، ص ۳۳۶

حقوق مشروع افراد و کیان اجتماع لطمه نخورد.^۱ عدم رعایت عدالت در جایی که باید به تساوی رفتار شود با توجه به آنکه موجب پایمال شدن حق افراد می‌شود؛ برانگیخته شدن احساسات و عواطف آنها و در نتیجه برهم خوردن نظم اجتماعی و ارتکاب جرم را در پی خواهد داشت. از طرف دیگر، به تساوی رفتار کردن در جایی که باید بر اساس شایستگی‌ها قایل به تفاوت بود نیز همین نتیجه را به دنبال دارد و جرم‌زا است؛ به همین دلیل می‌توان گفت عدالت، عوامل جرم‌زایی را از میان بر می‌دارد و در نهایت موجب پیشگیری بسیاری از جرایم می‌شود. این موضوع از سخنان استاد مطهری نیز قابل استنباط است. ایشان می‌فرمایند: «اجرای عدالت است که می‌تواند جلوی مطامع روحی را سد کند، جلوی حرص‌ها و آزها و طمع‌ها را بگیرد. در صورت نبودن عدالت، افراد به سوی ظلم و اجحاف حقوق دیگران، کشیده می‌شوند.»^۲ همچنین در اندیشه‌های امام علی (ع)، به سامان رسیدن کار حکومت و بقای آن، در گرو اجرای عدالت است: «هیچ دژی به اندازه اجرای عدالت، از حاکمیت پاسداری نمی‌کند» یا به تعبیر دیگر، حکومت را از سقوط و تهاجم، محفوظ نمی‌دارد. در صورت عدم اجرای عدالت، فساد و تباهی حاکمان، فقط به سطح خودشان محدود نمی‌شود و از آنجایی که آنها الگوهای جامعه هستند مردم نیز به فساد کشیده می‌شوند. این فرمایش امام علی (ع) که «توده را جز اجرای عدالت، چیز دیگری اصلاح نمی‌کند» نیز موید این ادعا می‌باشد.^۳ بر اساس آنچه بیان شد می‌توان گفت مقتضای اجرای عدالت به نحو صحیح آن است که همه اشخاص در برابر قانون شرع یکسان بوده و در مورد همه آنها مجازات بطور قاطعانه اجرا شود. از این رو، زمانی که در اجرای عدالت تبعیض باشد یا به تعبیر دیگر، نتوان عدالت را به درستی اجرا کرد، نمی‌توان از قاطعیت در اجرای مجازات سخن گفت.

ب- علنی کردن مجازات‌ها

۱ - حاجی ده‌آبادی، پیشین، ص ۳۰۹

۲ - مطهری، مرتضی، بیست گفتار، تهران، صدرا، چ هفتم، پاییز ۱۳۷۰، ص ۸۴

۳ - حکیمی، محمدرضا و محمد حکیمی و علی حکیمی، الحیات، ج ۶، ترجمه: احمد آرام، تهران، دلیل ما، ۱۳۷۵، ص

با توجه به آنکه اجرای علنی مجازات، از منظر جرم‌شناسان، عاملی دانسته شده که می‌تواند نقش موثری در پیشگیری از جرم داشته باشد در خصوص آن توضیح داده خواهد شد.

۱- علنی کردن مجازات‌ها از منظر جرم‌شناسان

بی‌شک در مواردی که اجرای مجازات به شکل علنی باشد تاثیر آن در پیشگیری از جرم بیشتر است؛ زیرا علاوه بر آنکه عموم مردم، شاهد اجرای آن خواهند بود، ترس از رسوایی و تحقیر شدن در میان جمع، عامل بازدارنده‌ی دیگری محسوب می‌شود؛ بر این اساس، یکی از عواملی که در تحقق پیشگیری کیفری، موثر دانسته می‌شود اجرای علنی مجازات است. رویکرد اجرای آشکار کیفر از دیرباز در عرصه حقوق جزا مطرح بوده است؛ چرا که گروهی از اندیشمندان را عقیده بر آن بوده که ترهیب، اخافه و برانگیختن رعب، مستلزم نمایش اجرای مجازات در جوی آکنده از خوف و وحشت و حضور افراد در صحنه اجرای مجازات است.^۱ بدین سان مساله اجرای علنی مجازات‌ها در طول سالیانی متمادی، صورتی جنجال‌آفرین به خود گرفته است. هرچند که این مناقشه اکنون در سطح دنیا در اکثریت کشورها پایان یافته است و امروزه با پیروزی مخالفان این سنت، اجرای علنی مجازات‌ها امری غیرمعقول و نکوهیده در عرصه بین‌المللی تلقی و در نتیجه از موارد آن، کاسته شده است اما اجرای علنی مجازات به توجه به تاثیر آن در پیشگیری از جرم در میان جرم‌شناسان همچنان طرفدارانی دارد.

۲- علنی کردن مجازات‌ها از منظر امام علی (ع)

علنی‌سازی، مقوله‌ای است که هم در قضاوت‌های امام علی (ع) و هم در اجرای مجازات‌هایی که آن حضرت حکم بدان داده است مشاهده می‌شود. از این رو، یکی از اصول قضاوت، نزد امام علی (ع) علنی بودن محاکمات است. در سیره آن حضرت نیز چنین می‌بینیم، او در مسجد قضاوت می‌کرد و در مسجد کوفه جایگاهی داشت به نام دکه القضاء. وی به شریح قاضی نیز دستور داد چنین کند، چون شنیده بود که شریح در خانه خود قضاوت می‌کند، فرمود: ای

شریح، (برای قضاوت) در مسجد بنشین، این میان مردم عادلانه تر است، برای قاضی سبک است که در خانه اش قضاوت کند.^۱

نگاه به سیره امام علی (ع) نشان می‌دهد علاوه بر اینکه محاکمات متهمان توسط ایشان در بیشتر موارد به صورت علنی صورت می‌گرفته است بسیاری از مجازات‌هایی که آن امام حکم بدان داده است بویژه حدود؛ به دستور ایشان به صورت علنی به اجرا در آمده است. حضرت نه تنها مردم را از اجرای حد آگاه می‌ساخت، بلکه در برخی موارد به آنان دستور می‌داد تا در مراسم اجرای حد شرکت نمایند. طبق برخی از روایات، وقتی آن حضرت تصمیم گرفت حد را بر مردی که به زنا اقرار کرده بود، اجرا کند، با فریاد بلند اعلام فرمود: «یا معشر المسلمین اخرجوا ليقام علی هذا، الحد و لا يعرفن احدکم صاحبه فاخرجه الی الجبان...؛ ای جمعیت مسلمین، بیرون بیایید تا بر این مرد زنا کار، حد جاری شود و به گونه‌ای بیرون بیایید که کسی شما را شناسد (تا اگر حد مشابهی بر گردن شما بود و به خاطر آن از شرکت در اجرای حد ممنوع بودید، نزد دیگران آبروی شما محفوظ بماند).» سپس آن مرد را به سوی میدان وسیعی کشاند تا حد را در ملا عام اجرا نماید.^۲

علاوه بر حدود، اجرای بسیاری دیگر از مجازات‌ها توسط ایشان نیز علنی و با هدف بازدارندگی بوده است؛ به عنوان مثال، حنظل بن ربیع، که در لشکر امام علی (ع) در جنگ صفین حضور داشت، هنگام حرکت به سوی معاویه، روحیه مردم را متزلزل کرد و حتی حضرت را از جنگ با معاویه بر حذر داشت. حضرت به عنوان مجازات بنا بر مصالحی به تبعید وی اکتفا نمود. ولی وی از اجرای حکم سر باز زد و به معاویه پیوست. بعد از این که او به

۱ - مؤذن‌زادگان، حسنعلی، «اصول دادرسی کیفری از دیدگاه امام علی (ع)»، فصلنامه مصباح، ش ۳۴، ۱۳۷۹، ص ۳۳

۲ - به نقل از: ابوالحسنی، رحیم، «اجرای علنی مجازات‌ها از دیدگاه حقوق اسلام»، مجله رواق اندیشه، ش ۶، ۱۳۸۹، ص

دشمن ملحق شد، حضرت با قاطعیت دستور داد که خانه او را در کوفه خراب کنند، تا درس عبرتی برای دیگران باشد.^۱

بند دوم: رویکردهای اصلاحی

سیاست جنایی امام علی (ع) در برخورد با مجرمان را نباید محدود به جنبه سزادهی از طریق مجازات دانست؛ زیرا در بسیاری از موارد، سیره آن امام در مصاف با مجرمان جنبه اصلاحی و بازپرورانه داشته است. با توجه به آنکه از منظر آن حضرت، کیفر به معنای اذیت یا تحقیر او نیست، بلکه هدف نهایی، اصلاح مجرم است در این بند به رویکردهای اصلاحی برخورد با مجرمان (در مقابل با رویکرد تنبیهی) پرداخته خواهد شد.

الف - اجرای مجازات با هدف اصلاح

فلسفه مجازات نزد امام علی (ع)، کیفر به معنای آزاررسانی به مجرم یا تحقیر او نبود؛ بلکه به معنای تهنید و اصلاح مجرم بوده است. در سیره ایشان مشاهده می‌شود که در این راستا مواردی بوده که به دلایلی حد را اجرا ننموده، یا اقامه آن را موقتاً به تأخیر انداخته و یا مجرم را مورد عفو قرار داده است؛ به عنوان مثال، درباره زنان باردار و دارای بچه خردسال، اجرای حکم حد را به تأخیر می‌انداخت. حتی زنی که مرتکب زنا شده بود، پس از تمام شدن دوره شیردهی کودک، خدمت امام آمد، تا حد را بر او جاری کند، آن حضرت فرمود: «برو فرزندت را بزرگ کن تا او بتواند خطر را از خود دفع نماید، پس از آن برای اقامه حد بیا». از این رو، در اندیشه قضایی امام علی (ع) فلسفه و هدف دیگری برای مجازات وجود دارد و آن اصلاح جامعه و بازداشتن دیگران از ارتکاب جرم یا به تعبیر دیگر پیشگیری خاص است. این هدف، اقتضا می‌نمود برخی از حدود و مجازات‌ها، به طور علنی اجرا شود کما اینکه در بسیاری از موارد، حضرت چنین اقدامی می‌نمود. از فروع این اصل، مساله سقوط مجازات است به واسطه توبه و اصلاح شدن مجرم قبل از دست یابی به اوست، بلکه این اصل در عفو مجرم حتی اگر

۱ - به نقل از: حسینی، غلامحسین، پیشین، ص ۹۱

پس از دستگیری توبه کند نیز تاثیر دارد. باز ازفروع این اصل، روایتی است از امام علی(ع) که فرمود: در سرزمین دشمن، بر کسی حد جاری نمی کنم تا از آن بیرون رود، زیرا بیم آن می رود که شخص مجرم بر اثر تعصب به دشمن ملحق شود. در زمینه فلسفه تربیتی مجازات، قضاوتی از امام علی(ع) نقل شده که در نوع خود بی مانند است. این قضاوت در روایات بسیاری نقل شده است از جمله روایتی که حذیفه بن منصور از امام صادق(ع) نقل کرده است. امام صادق(ع) فرمود: گروهی دزد را نزد امیرالمؤمنین(ع) آوردند که بینه علیه آنان اقامه شده و خود نیز به سرقت اعتراف کرده بودند. دست آنان را قطع کرد سپس به قنبر فرمود: ایشان را با خود ببر و زخمشان را مداوا و خوب از ایشان نگهداری کن و هر گاه خوب شدند مرا آگاه کن. چون خوب شدند قنبر نزد امام آمد و گفت: ای امیرالمؤمنین، گروهی که بر آنان حد جاری کرده بودی، زخمهایشان خوب شد. امام فرمود: برو به هر کدام از آنان دو پیراهن بپوشان و نزد من بیاور. قنبر به هر کدام دو پیراهن پوشید و آنان را در هیاتی بسیار نیکو و آراسته که گویی احرام پوشیده بودند، نزد امام آورد. آنان در برابر امام ایستادند و امام نگاهش را به زمین انداخت و با انگشتش به آرامی خاک را جابه جا می کرد، سپس سر خود را به جانب آنان بلند کرد و فرمود: دست های خود را بیرون آورید، سپس فرمود: سر خود را به آسمان بلند کنید و بگویید: خدایا، علی دست ما را قطع کرد، آنان نیز چنین کردند. امام فرمود: خدایا این کار به حکم کتاب تو و سنت پیامبرت بود. سپس به آنان گفت: اگر توبه کردید، دست- هایتان را سالم (از آتش) نگه داشته اید و اگر توبه نکنید، خود شما نیز به دست هایتان ملحق خواهید شد. پس از آن به قنبر فرمود: آزادشان کن تا بروند و به هر یک مالی بده که آنان را به شهرشان برساند.

ب- برجسته ترین رویکردهای اصلاحی در رویه امام علی (ع)

از جمله سیاست های کیفری امام علی (ع) در برخورد با مجرمان، عفو آنان در مواردی که احتمال اصلاح آنان، فراوان بود و نیز عدم سرزنش آنان در راستای اصلاح آنان بوده است. دو

نمونه از رفتارهایی که در سیاست جنایی امام علی (ع) بر آن تاکید شده است، پرهیز از برچسب‌زنی به مجرمان و نیز تکیه بر نقاط مثبت آنان بوده است.

۱- عفو مجرمان

در دیدگاه امیر مؤمنان علی (ع) روش برخورد با مجرمان، تابع نوعی از نگرش است که در آن باید به عنصر روانی و ذهنی متهم توجه داشت. آن حضرت، مجرم را انسانی متعارف، مسئول و مستحق مؤاخذه، اما سزاوار رحمت و شفقت می‌داند و بزهکاری را امری عارضی می‌شمارد، نه ذاتی. بر این اساس، رویکرد اصلاح‌گرایانه امام علی (ع) اقتضا می‌نمود در برخی موارد به دنبال توبه مجرم قبل از صدور حکم در حدود الهی و اهمیت اندک برخی از تخلفات، وی را مورد عفو قرار دهد. فرازی از فرمایش ایشان در مورد عفو چنین است: «یفرط مبهم الزلل و تعرض لهم العلل و یوتی علی ایدیهم فی العمد و الخطا تعاطهم من عفوک و صفحک مثل الذی تحب و ترضی ان یعطیک الله من عفوه و صفحه؛ اگر لغزش و خطایی از آنان سر می‌زند ناراحتی‌هایی بر آنان عارض می‌گردد و خواسته و ناخواسته اشتباهی مرتکب می‌گردند، عفو و گذشت خود را آن مقدار به آنان عطا کن که دوست داری خداوند از چشم‌پوشی و عفو به تو عنایت کند.»^۱

امام علی (ع) در نامه‌ای به مالک اشتر (در زمان حکومت مصر) می‌فرماید: مردم دو گروهند؛ یا برادر دینی تواند یا همنوع تو، که از ایشان لغزش سر می‌زند و در معرض درد و گرفتاری‌ها قرار دارند و دانسته و ندانسته خلاف می‌کنند؛ بنابراین همانگونه که خود دوست داری خداوند تو را ببخشد و از خطاهایت در گذرد تو نیز آنان را ببخش و از خطاهایشان در گذر. از بخشش و گذشت هرگز پشیمان مباش و از کیفر دادن خوشحالی نکن.^۲ با توجه به تاثیر عفو در

۱ - رحمتی، محمدجواد، «پیشگیری از جرم و آموزه‌های دینی»، رهیافت‌های نوین پیشگیری از جرم (مجموعه مقالات

همایش پیشگیری از جرم)، مشهد، ۱۳۸۸، ص ۲۲

۲ - نهج البلاغه، نامه ۵۳

اصلاح برخی از مجرمان، ایشان در جای دیگر به صراحت به این موضوع اشاره نموده و فرموده‌اند: «الْعَفْوُ يُفْسِدُ مِنَ اللَّئِيمِ بِقَدْرِ أَصْلَاحِهِ مِنَ الْكَرِيمِ؛ عفو و گذشت افراد لئیم و پست را فاسد می‌کند به همان اندازه که افراد با شخصیت را اصلاح می‌نماید.» همچنین آن حضرت بر اعطای عفو بر اساس ضابطه و نه اعطای عفو بی حساب تاکید داشته و فرموده‌اند: عفو از کسی شایسته است که به خطای خود اعتراف دارد، نه آن که بر عملش اصرار ورزد؛ چرا که عفو بی‌جا، پیامدی جز فساد و تباهی ندارد.^۱

۲- عدم ملامت مجرمان

روش دیگری که امیرمؤمنان در برخورد با مجرمان داشته است عدم ملامت و به رخ نکشیدن گناه آنان بوده است؛ زیرا ملامت موجب لجابت و در نتیجه، تکرار و افزایش جرم می‌شود. علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «بر کسانی که گناه ندارند و از سلامت دین برخوردارند سزاوار است که به گناهکاران ترحم کنند، و از عیب‌جویی پرهیزند. چرا و چگونه آن عیب‌جو، عیب برادر خویش گوید؟ و او را به بلایی که گرفتار است سرزنش می‌کند؟ آیا به خاطر ندارد که خدا چگونه او را بخشید و گناهان او را پرده‌پوشی فرمود؟ چگونه دیگری را بر گناهی سرزنش می‌کند که همانند آن را مرتکب شده! یا گناه دیگری انجام داده که از آن بزرگ‌تر است؟ به خدا سوگند! گرچه خدا را در گناهان بزرگ عصیان نکرده و تنها گناه کوچکی مرتکب شده باشد، اما جرأت او بر عیب‌جویی از مردم، خود گناه بزرگتری است.»^۲ ایشان در همان خطبه می‌فرمایند: «ای بنده خدا، در گفتن عیب کسی شتاب مکن، شاید خدایش بخشیده باشد، و بر گناهان کوچک خود ایمن مباش، شاید بر آنها کیفر شوی! پس هر

۱ - مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار (ج ۷۴)، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۴، ص ۴۱۹

۲ - نهج البلاغه، خطبه ۱۴۰

کدام از شما که به عیب کسی آگاه است به خاطر آنچه که از عیب خود می‌داند باید از عیب- جویی دیگران خودداری کند.^۱

۳- پرهیز از برچسب زنی

امروزه نظریه برچسب‌زنی یکی از رایج‌ترین نظریه‌های جامعه‌شناختی درباره انحراف است. تداوم بزهکاری حرفه‌ای، هنگامی اتفاق می‌افتد که افراد جامعه برچسب بزهکاری به فرد بزنند و وی را به این باور برسانند که او برای همیشه مجرم و بزهکار است. در اینجا است که هویت و خودپنداره او تغییر می‌کند و او درباره خود همانگونه فکر می‌کند که در برچسب‌ها مطرح شده است و از آن پس به سهولت، مرتکب رفتار بزهکارانه می‌شود. امیرالمومنین (ع) در این باره می‌فرمایند: «ضع امر اخیک علی احسنه؛ کار برادرت را به بهترین وجه تفسیر و تعبیر کن.»^۲

۴- تکیه بر نقاط مثبت مجرم

یکی از روش‌های موثر در اصلاح مجرمان توجه به نقاط قوت و مثبت آنان است؛ زیرا اگر بدون توجه به نقاط مثبت فرد خطا کار وی را مورد سرزنش قرار دهد، او را به واکنش وا داشته و موجب برافروختن آتش لجاجت می‌گردد و نه تنها اثر مثبتی ندارد بلکه چه بسا او را در پیمودن راه خلافی که در پیش گرفته، جسورتر خواهد ساخت. امام علی (ع) در وصیت خود به امام حسن (ع) می‌فرمایند: «والافراط فی الملامه یشب نیران اللجاجة؛ زیاده‌روی در سرزنش، آتش لجاجت را بر می‌افروزد.» و نیز می‌فرمایند: «لا تطلبین لكل زله عتابا و لكل ذنب عقابا؛ در صدد نباشید که برای هر لغزشی عتاب کنی و برای هر گناهی کیفر دهید.» به اعتقاد آن حضرت، یادآوری زیاد نقاط مثبت و کارهای ارزشمند افراد، موجب تحرک بیشتر افراد شجاع و برانگیختن مجرمان به صورت رفتار مثبت خواهد شد.^۳

۱- همان

۲- رحمتی، محمدجواد، پیشین، ص ۲۲

۳- همان، ص ۲۱

نتیجه گیری

پیشگیری از جرم به عنوان یکی از موضوعات حقوق کیفری از جمله مقوله‌هایی است که قدمتی به درازای پیدایش دولت‌ها دارد. اندیشه‌های پیشگیرانه با رشد جوامع بشری و تحت تاثیر مکاتب حقوق کیفری، مرفقی‌تر از پیش شده و امروزه گونه‌های مختلفی یافته‌اند که در نظام حقوقی بیشتر کشورها قابل مشاهده است. نظام حقوقی ایران نیز از این غافله عقب نمانده است؛ به گونه‌ای که تحت تاثیر اندیشه‌های مختلف، گونه‌های متعددی از تدابیر پیشگیرانه را در درون خود جای داده است. نگاه به سیره امام علی (ع)، بیانگر آن است که ایشان علاوه بر پیشگیری‌های غیر کیفری به پیشگیری‌های کیفری نیز توجه داشته‌اند؛ به گونه‌ای که با رجوع به نهج البلاغه می‌توان موارد فراوانی از اندیشه‌های پیشگیرانه آن امام را در این زمینه مشاهده نمود. نگاه به اندیشه‌ها و سیره‌های دین اسلام نشان می‌دهد سیاست‌های پیشگیرانه ایشان می‌تواند الگوی جامع و تمام‌عیاری برای نظام‌های حقوقی کنونی در زمینه پیشگیری از جرم باشد. این موضوع باید مورد توجه سیاستگذاران و مجریان پیشگیری از جرم در ایران قرار گیرد که هنوز نتوانسته‌اند با بهره‌گیری کافی از اندیشه‌های اسلامی، به پیشگیری از جرم در کشورمان به درستی جامعه عمل بپوشانند و از شکل‌گیری روزافزون جرایم جلوگیری نمایند.

منابع و مآخذ

الف - کتاب‌ها

- فارسی

۱- قرآن کریم

۲- نهج البلاغه

- ۳- اردبیلی، محمدعلی، حقوق جزای عمومی (ج ۱)، تهران، میزان، ۱۳۸۶،
- ۴- احمدی میانجی، میرزاعلی، اطلاعات و تحقیقات در اسلام، تهران، دادگستر، ۱۳۸۱،
- ۵- احمدبن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی (ج ۲)، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۱،
- ۶- بنسون، مایکل، جرایم یقه سفیدی: رویکردی فرصت مدار، ترجمه: احمدرضا اشرف العقلایی، تهران، میزان، ۱۳۹۰،
- ۷- بکاریا، سزار، رساله جرایم و مجازات‌ها، ترجمه: محمد علی اردبیلی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۰،
- ۸- پردل، ژان، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ترجمه: علی حسین نجفی ابرندآبادی، تهران، سمت، ۱۳۸۱،
- ۹- شوشتری، محمد تقی، قضاوت‌های حضرت علی (ع)، تهران، پیام حق، ۱۳۷۰،
- صرامی، سیف‌اله، حسبیه یک نهاد حکومتی، قم، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت، ۱۳۸۰،
- ۱۰- طالبان، محمدرضا، مطالعه تطبیقی در خصوص امر به معروف و نهی از منکر و نظارت اجتماعی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۶،
- ۱۱- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری (ج ۶)، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، ۱۳۶۲،
- ۱۲- فقر و فقرستیزی در دیدگاه امام علی (ع)، تالیف: گروهی از نویسندگان، تهران، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۷۷،

۱۳- فیض، علیرضا، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام (ج ۱)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰،

۱۴- کی‌نیا، مهدی، مبانی جرم‌شناسی (ج ۱)، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹،

۱۵- محمد تمیمی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالكلم، مترجمان: لطیف راشدی و سعید راشدی، قم، پیام علمدار، ۱۳۹۰،

۱۶- محمد نسل، غلامرضا، پلیس و سیاست پیشگیری از جرم، تهران، دفتر تحقیقات کاربردی پلیس پیشگیری ناجا، ۱۳۸۷،

۱۷- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، پیام امام امیرالمومنین (ج ۲)، قم، انتشارات امام علی بن ایطالب، ۱۳۹۰،

۱۸- نوربها، رضا، زمینه حقوق جزای عمومی، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۸،

ب- عربی

۱۹- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه (ج ۱۹)، قم، کتابخانه آیت‌اله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق،

۲۰- حلی، محمدجعفر، تذکره الفقهاء (ج ۲)، قم، موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، ۱۳۷۳،

۲۱- حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، قم، موسسه آل البيت، قم، ۱۴۱۳ ق،

۲۲- صدوق، محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، من لایحضره الفقیه (ج ۲)، بیروت، دار صعب،

۲۳- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ج ۲ و ۵)، دارالکتاب الاسلامیه، قم، ۱۳۶۳،

۲۴ - مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار (ج ۷۴)، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۴،

۲۵ - محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه (ج ۶)، مکتب اعلام اسلامی، قم، ۱۳۷۶،

۲۶ - مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب (ج ۲)، قم، مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۴ ق.

۲۷ - نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۷، چاپ دوم، ۱۴۰۹،

ج - مقاله ها

۲۸ - آقابابایی، حسین و موسوی، ریحانه، «پیشگیری از بزه دیدگی زنان از منظر آموزه های اسلامی و چالش های فراو»، فصلنامه آموزه های حقوق کیفری، ش ۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۱،

۲۹ - ابراهیمی، شهرام، «رویکردهای موسع و مضیق پیشگیری و آثار آن»، آموزه های حقوقی، ش ۱۲، تابستان ۱۳۸۸،

۳۰ - ابوالحسنی، رحیم، «اجرای علنی مجازات ها از دیدگاه حقوق اسلام»، مجله رواق اندیشه، ش ۶، ۱۳۸۹،

۳۱ - اسلامی، سیدحسن، امر به معروف و نهی از منکر، ۱۳۹۰، قابل دسترسی در:

<http://imamalin.net/old/per/a/ae/ae.htm>,

۳۲ - بابایی، محمدعلی و نجیبیان، علی، «چالش های پیشگیری وضعی از جرم»، مجله حقوقی دادگستری، ش ۷۵، پاییز ۱۳۹۰،

۳۳ - بهداروند، محمد مهدی، «مروری بر موضوع اختلاط زن و مرد در نگاه اسلام»، ماهنامه پیام زن، ش ۲۰۶، اردیبهشت ۱۳۸۸،

- ۳۴- بیابانی، غلامحسین، «نقش رسانه در پیشگیری از جرم»، فصلنامه رسانه، ش ۳، ۱۳۹۲،
- ۳۵- جوانفر، عباس، «پیشگیری از جرم و جایگاه دستگاه قضایی در آن»، ماهنامه اصلاح و تربیت، ش ۳۹، ۱۳۸۴،
- ۳۶- چاله‌چاله، فرشید، «اصول و مبانی پیشگیری از جرم»، ماهنامه دادرسی، ش ۶۷، ۱۳۸۷،
- ۳۷- چوبینه، سجاد، «نظارت و پیشگیری در سیره پیامبر اعظم (ص)»، فصلنامه فرهنگ جهاد، ش ۴۷، ۱۳۸۶،